

Кәрібаев Б.Б.
**Тәуелсіздік кезеңі және тарихи
ой-сананың дамуы**

Автор мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғаннан күні бүгінге дейінгі аралықта қазақ қоғамындағы тарихи ой-сананың дамуы мәселелерін қарастырады. Шартты түрде ширек ғасыр аралығындағы тарихи ой-сананың дамуын үш кезеңге бөліп, алғашқы онжылдықтағы дамудың бірнеше бағыттарда жүргенін байқайды. Бірінші бағытқа – таптық принциптерге негізделген методологиядан бас тарту, екінші бағытқа – жаңа тақырыптарды зерттеуде таптық емес, яғни өркениеттік принциптерге негізделген методологияны қолдану және үшінші бағыт – тәуелсіздікке дейінгі бұрынғы методология негізінде алынған тарихи білімдерді жаңа методология тұрғысынан қайта қарау жатты. Мұның бәрі жаңа тарихи білімдерді дүниеге келтіреді. Өз кезегінде бұл үдеріс тәуелсіздіктің екінші, үшінші онжылдықтарында жалғасын тауып, тарихи ой-сананың одан әрі дамуына түсуіне ықпал етеді.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, тәуелсіздік, тарихи ой-сана, таптық көзқарас, өркениеттік тұрғы.

Karybaev B.B.
**The period of independence and
historical consciousness**

In this article the author considers the problems of the development of historical consciousness from the independence of the Republic of Kazakhstan to the present day. Conditionally separating the development of historical consciousness into three main periods in the course of a quarter century, it identifies several trends of development in the first decade of independence. The first trend is the rejection of the methodology based on the principle of the class struggle. The second trend – is the use of new approaches based on the methodology of civilization and the third trend is a revised historical knowledge based on the new methodology. These approaches allow the emergence of new historical knowledge, which in turn has its influence on the further development of historical consciousness in the second and third decades of independence.

Key words: Republic of Kazakhstan, independence, historical consciousness, class approach, the civilization approach.

Карибаев Б.
**Период независимости и
развития исторического
сознания**

В данной статье автор рассматривает проблемы развития исторического сознания со дня провозглашения независимости Республики Казахстан до сегодняшнего дня. Условно разделяя развитие исторического сознания на три основные периоды в течение четверти века, он выделяет несколько тенденций развития в первом десятилетии независимости. Первая тенденция – отказ от методологии, основанной на принципе классовой борьбы. Вторая тенденция – использование новых подходов, основанных на цивилизационной методологии, и третья тенденция – пересмотрение исторических знаний на основе новой методологии. Данные подходы дают возможность появлению новых исторических знаний, что в свою очередь имеет свое влияние на дальнейшее развитие исторического сознания во второй и третьей десятилетиях периода независимости.

Ключевые слова: Республика Казахстан, независимость, историческое сознание, классовый подход, цивилизационный подход.

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІ ЖӘНЕ ТАРИХИ ОЙ- САНАНЫҢ ДАМУЫ

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігін жариялағанына бүгіндері тура 25 жыл толып отыр. Тарихи тұрғыдан алғанда жиырма бес жыл өте қысқа уақыт. Солай бола тұрса да Қазақ Елі осы уақыт ішінде өз тарихында бұрын-соңды бомаған жетістіктерге қол жеткізді. Ең бастысы, Қазақстан Республикасы – қалыптасқан мемлекет ретінде әлем таныған және мойындаған елге айналды.

Қазақ халқында «Елу жылда – ел жаңа, жүз жылда – қазан» деген мәтел бар. Қазіргі заман дамуының ағымына қарасақ, бұл мәтелдегі елу жыл дегенімізді өзгертуге болатын сияқты. Тәуелсіздік алғаннан бергі 25 жылдың ішінде елмен бірге, қоғам да, адам да, қоғамдық қатынастар да, ойымыз да, санамыз да мүлдем өзгерді. Соның ішінде тарихи ой-сана да түбегейлі өзгерді. Біз осы баяндамамызда ширек ғасыр ішінде тарихи ой-санамыздың қаншалықты өзгергенін, қалай дамығанын қарастырмақшымыз.

Тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи ой-сананың дамуы мәселесін шартты түрде үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Егемендігіміздің алғашқы он жылын алғашқы кезең деп, келесі он жылдықты екінші кезең деп, одан кейінгі жылдарды үшінші кезеңге жатқызуға болады.

Еліміз тәуелсіздігін жариялағаннан бергі алғашқы он жылдық ішіндегі Отандық тарих ғылымының дамуына көз жүгіртсек, бір-бірімен өзара тығыз байланыстағы және бір-бірімен қатар жүрген екі бағытты байқаймыз. Бірінші бағыт – бұрынғы қоғамдық ғылымдарға, оның ішінде тарих ғылымы да бар, теориялық-методологиялық тұрғыда үстемдік құрып келген маркстік-лениндік концепциядан бас тартып, оның орнына жаңа, көзқарастарға негізделген өркениеттік концепцияға көшу болды. Бұрынғы концепцияның негізін таптық принцип құраса, жаңа концепцияға таптық емес, ұлттық қағидат алынды.

Екінші бағыт – жаңа концепция негізінде біріншіден, бұрынғы тарихты жаңаша қайта қарау болса, екіншісіне, жаңа, тың тақырыптарды жаңа көзқарастар тұрғысынан қарастыру жатты. Қоғамтанушы ғалымдарымыздың ізденістері мен зерттеулері арқасында жиырма бес жыл ішінде қоғамдық тарихи ой-санамыз өсіп-нығайып, түбірімен мүлде өзгерді деуге болады. Бұл үдеріс әлі күнге дейін жалғасын табу үстінде.

Біз төменде қоғамдық тарихи ой-сананың дамуына тікелей әсер еткен тарих ғылымындағы екі бағытқа тоқталалық.

Тарих ғылымындағы теориялық-методологиялық ауысуды қазақтың «Құдықтың түбіндегі бақаға аспан табақтай боп көрінеді» деген мақалымен теңестіруге болады. Кеңестік дәуірдегі таптық принципке негізделген зерттеу жұмыстарында халықтың, қоғамның тарихы толық қарастырылмай, тек бір бөлігінің ғана тарихы мақталып, бір жақты көзқараспен зерттелініп келгені қазіргі күнде баршаға мәлім. Ал қалған бөлігінің тарихы әлеуметтік жағдайына, саяси көзқарастарына, ұстанымдарына байланысты датталып келді. Тіпті, олардың тарихтағы алатын орны мүлде сызылып тасталды. Құдықтың түбіндегі бақа аспанды қалай толық көре алмаса, таптық принципке сүйенген зерттеушілер де объективті шынайы тарихи үдерістерді толық түрінде көре алмады немесе көруіне тыйым салынды. Соның нәтижесінде көптеген зерттеушілеріміз өздерінің қажыр-қайратын, білімі мен біліктілігін толық мүмкіндігінше көрсете алмай келді деуге болады.

Осыдан тура 25 жыл бұрын еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге бұрынғы концепциядан бас тартып, жаңа концепцияға бет бұру үдерісі басталды. Жаңа концепцияға негізделген тың тарихи туындылар өмірге келе бастады. Солардың қатарында Кенес Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алаш Орда» [1], Мәмбет Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» [2], Талас Омарбековтың «Зобалаң» [3], «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» [4] атты және тағы басқа зерттеушілердің еңбектерін айтуға болады. Бұл туындылар бір жағынан жаңа көзқарас тұрғысындағы монографиялық зерттеулер болса, екінші жағынан жас зерттеушілер үшін жаңа теориялық-методологиялық негіздер болып саналды. Атап өткен еңбектердің бәрі жаңа концепция негізделіп, ұлттық мүдде тұрғысынан жазылғандықтан және тың архивтік құжаттарға сүйенгендіктен қазақ қоғамы өте жақсы ықыласпен қабылдады. Сөйтіп бұл еңбектер қоғамдық ой-сананың өсуі мен дамуында өзіндік рөлдерін атқара білді.

Осындай ғылыми іргелі еңбектермен қатар көптеген жекелеген авторлар жаңаша көзқарастарды басшылыққа ала отырып, өз мақалаларында Отан тарихындағы көптеген «ақтандақтарды» аша бастады. Бұл жерде олардың бәрін атап өтуді артық деп санаймыз. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қоғамдық тарихи ой-сананың дамуында бірнеше респуб-

ликалық басылымдардың өте белсенділік көрсеткенін айта кеткен жөн. Олардың алдыңғы қатарында «Ақиқат», «Қазақтарихы», «Парасат», «Зерде», «Жұлдыз», «Жалын» журналдары мен «Егемен Қазақстан», «Жас алаш», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі», «Түркістан» газеттері тұрды. Өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басынан күні бүгінге дейінгі аталған басылымдардың нөмірлеріндегі жарық көрген тарихи тақырыптардағы мақалаларды хронологиялық тұрғыдан тізіп, олардың өзіне талдаулар жасау – елімізде қоғамдық ой-сананың қалай өскендігін және қалай тереңдегенін байқатады. Біз бұны болашақтағы жас зерттеушілердің арнайы ғылыми-зерттеу тақырыбына қалдырып, өзіміздің арнайы қарастырып отырған мәселемізге оралалық.

Егерде тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі республикалық ресми басылымдардағы тарихи мақалалардың тақырыптары мен мазмұндарына назар аударсақ, мынадай тенденцияны аңғаруға болады. Біріншіден, жаңа концепцияның орнығуы барысы болса, екіншіден, жаңа концепция тұрғысынан тарихымызға қайта қарау, тарихымыздағы таптық принципке негізделіп айтылған ескі тұжырымдарды сынау барысы болып табылады.

Ел егемендігінің алғашқы жылдарындағы ұлттық мүдде тұрғысынан қайта сүзгіден өткен тақырыптарға тың және тынайған жерлерді игеруге қатысты мәселелер, екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы майдандарда ерлік көрсеткен жерлестеріміз бен тылдағы еңбеккерлердің тарихына қатысты мәселелер болса, жаңадан күн тәртібіне қойыла бастаған тақырыптарға Қазақстанға күштеп қоныс аударған аз ұлттар мәселесі, 1937-1939 жылдардағы сталиндік жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары мен 1930 жылдар басындағы қазақ халқының аштыққа ұшырауы, Голощекиннің «Кіші қазаны», XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы Т. Рысқұлов бастаған қазақ басшыларының жаппай репрессия құрбаны болуы және Алаш қозғалысы мен Алаш зиялы қауымының қоғамдық-саяси қызметтері мәселелері жатты. Аталған мәселелердің бәрі мүмкіндігінше баспасөз ақпарат құралдарында көтеріліп, тарихи ой-сананың толысуына ықпал етеді.

Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарындағы қайта қаралған мәселелер мен тыннан көтерілген мәселелерді хронологиялық тұрғыдан топтастырсақ, олардың бәрі XX ғасырда халқымыз басынан өткерген мәселелер болып саналады. Тарихи ой-санаға қозғау түссе, оның

тоқтамайтыны белгілі. Соның көрінісі болуы керек, көп ұзамай XIX ғасырдағы тарихи тақырыптар да жаңаша көзқарастар тұрғысынан көтеріле бастады. Оларға – Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыс пен басқа да сол ғасырдағы көтерілістер, оларды бағалау мәселесі, орыс шаруаларын Қазақстанға қоныс аудару мәселесі, отаршылдық және тағы басқа мәселелер жатты.

1993 жылы Орбұлақ шайқасының 350 жылдығына орай Қазақстан Үкіметі арнайы қаулы қабылдап, Жаркент өңірінде ұлан-асыр мерекесі өткізді. Салқам Жәңгір бастаған 600 қазақ сарбазының 50000 жоңғар әскеріне қарсы шығып, жаудың бетін қайтарған ерлігін бұрын аздаған тарихшылар қауымы ғана біліп келсе, осы мерекеге байланысты бүкіл ел білді, біліп таңқалды және таңданды. Осы тұстан бастап XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ-жоңғар қарымқатынастарындағы соғыстар, «Ақтабан шұбырынды» оқиғалары, «Аңырақайдағы» жеңіс және оның батырлары, сол тұстары ел басқарған хандар, қол бастаған батырлар, сөз бастаған билер мен шешендер, рухани көсемдерге қатысты тарихи мәселелер мықтап қолға алынды. Сол кезден бастап қаншама ғылыми еңбектер жазылды, газет-журнал беттерінде қаншама танымдық мақалалар жарияланды. Теле, радио құралдарының да рөлінің күшті болғанын айта кетуіміз керек. Соның өте бір тиімді жағына өз ұлтына адал қызмет еткен тұлғалардың бәрінің есімдері халқына қайта оралды. Оларды мәңгі есте қалдыру мақсатында ең көрнекті тұлғаларға ескерткіштер қойылып, юбилейлеріне байланысты ғылыми жиындар өткізілді. Көшелер, ауылдар атаулары берілді. Жас сәбилерге олардың есімдері берілді. Қазіргі таңда елімізде Жәңгір ханды, Тәуке ханды, Абылай ханды, Әбілқайыр ханды, Кенесары ханды, Төле биді, Қазыбек биді, Әйтеке биді, Қабанбай батырды, Бөгенбай батырды, Наурызбай батырды, Ер Жәнібекті және тағы басқа тарихи тұлғаларды білмейтін жан жоқ шығар. Осыдан 25 жыл бұрын қалың көпшіліктің жоғарыда аталған тұлғалар туралы ешқандай хабары болмаса, бүгінгі күні жағдай мүлде басқаша. Мұндайда елу жылда емес, жиырма бес жылда ел жаңа деуге болады. Қоғамдық тарих ой-сананың қалай өскенін осылай бағамдауға болады.

Мемлекетіміздің жүргізген саясаты да қоғамдық ой-сананың одан әрі өрістеуіне жол ашып отырды. Оның дәлеліне үкімет қаулысымен осы кезеңде аталынып өткен мерекелі тарихи оқиғалар жатады. 1995 жылы – Абай Құнанбаевтың 150 жылдығы, 1996 жылы –

Жамбыл Жабаевтың 150 жылдығы, 1997 жылы – «Қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», 1998 жыл – «Ұлттық тарих пен бірлік жылы», 1999 жылы – ЮНЕСКО көлемінде Мұхаммед Хайдар Дулатидың 500 жылдығы, 2000 жылы да – ЮНЕСКО көлемінде Түркістан қаласының 1500 жылдығы мерекелері бүкілхалықтық мереке ретінде аталып өтілді.

Тәуелсіздіктен бастау алған тарихи ой-сананың өсуі бір мезет те бәсеңсіген емес. Керісінше, уақыт өткен сайын ол үдеріс одан әрі үдей түскендей. 2002 жылы көне Тараз қаласының 2000 жылдығының мерекеленуі тарихи ой-сананың өсуінің жалғасып жатқанын көрсетсе, 2004 жылы ҚР Президенті Н. Назарбаевтың «Мәдени мұра» бағдарламасына қол қоюы бұл үдерісті одан әрі қарқындатып жіберді. Бірнеше жылға созылған арнайы бағдарлама барысы мен нәтижесінде елімізге шет елдерден тарихымызға қатысты қаншама мың құжаттар, ескерткіштер, дүниелер әкелінді. Бір ғана Ұлттық Ғылым Академиясының құрамындағы Тарих және этнология институты бірнеше томнан тұратын Қазақстан тарихына қатысты шет тілдеріндегі деректерді, Әдебиет және өнер институты 100 томдық «Бабалар сөзін» баспадан шығарды. Мұның пайдасы мен игілігін болашақ ұрпақ әлі алда көреді және әлі айтады. Бұл туындылар екінші кезеңдегі тарихи ой-сана дамуының ең басты көрсеткіші болып саналады.

Шартты түрде тарихи ой-сана өсуінің үшінші кезеңін мемлекеттік саясатпен байланыстыра қарастырамыз. 2012 жылы елімізде ұзақ мерзімге арналған «Қазақстан – 2050» бағдарламасының қабылдануы қоғамдық тарихи ой-сананың дамуына қатты серпін беріп, жаңа белестерге шығарды. Үшінші кезеңде елімізде «Халық тарих толқынында» бағдарламасы жүзеге асырылып, «Мәңгілік Ел» идеясы алдыңғы қатарға шығарылды.

Осы жерде «Мәңгілік Ел» идеясына тоқтала кетелік. Өйткені бұл идеяның негізінде ұлттық тарихтың өзекті мәселелері жатыр.

2012 жылдың 14 желтоқсанында Елбасы кезекті Жолдауында ұзақ мерзімге арналған «Қазақстан – 2050» бағдарламасын ұсынғаны баршаға мәлім. Үлкен үш бөлімнен тұратын бағдарламаның алғашқы бөлімінде егемендік алғаннан бергі 21 жылдағы Қазақ Елінің қол жеткізген табыстарына қорытынды жасалса, екінші бөлімде қазіргі заманда бүкіладамзат баласына қауіп тудырып отырған мәселелер қарастырылады. Ал негізгі үшінші бөлім – Қазақстанның 2050 жылға дейінгі дамуына арналады. Осы бө-

лімнің 7 тарауының 8-ші тараушасы «Ұлтқа үндеу» деп аталынып, Елбасы онда «Мәңгілік Ел» идеясын ұсынады.

«Мәңгілік Ел» идеясын Елбасы былайша түсіндіреді: «Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасында сабақтастық болса ғана, біз «Мәңгілік Ел» боламыз» – деген болатын. Мәңгілік Ел идеясының негізгі тұжырымы осындай. Мұны ары қарай талдасак, «Бабалар ерлігі» дегеніміз – кешегі күніміз, яғни тарихымыз. «Бүгінгі буынның ерен істері» дегеніміз – қазіргі күніміз, яғни қазіргі кезең. «Жас ұрпақтың жасампаздығы» дегеніміз – ертеңгі күніміз, яғни болашағымыз. Осы үш кезең, үш дәуір, үш заман арасындағы, немесе кешегі, бүгінгі және ертеңгі күндеріміз арасындағы сабақтастық сақталса ғана – біз осы мұратқа жете аламыз дегенді білдіреді. Бұл дегеніміз – кешегі өткен тарихымызды дұрыс зерделеп, оны бүгінгі ұрпақ санасына дұрыс меңгерсе, онда ертеңгі күніміз жарқын болады дегенді білдіреді. Қысқаша айтқанда, «Мәңгілік Ел» идеясы – тарихынды жақсылап зертте, түсін және құрметте дегенге саяды.

Осы идеяға сай ел тарихына деген мемлекеттік саясат бірден қарқын алды. «Халық тарих толқынында» атты бағдарламаның жүргізілуі соның

айғағы. Осының жалғасы ретінде 2014 жылдың соңына таман Елбасы 2015 жылды Қазақ хандығының 550 жылдығы деп жариялады. Бұл мереке де елімізде өте жоғары деңгейде, қызу қарқынмен өтті деуге болады. Осы жолдардың авторы ұзақ жылдарғы зерттеуін қорытындылап, «Қазақ хандығының құрылу тарихы», «Қазақ хандығының күшеюі», «Қазақ хандары» атты кітаптарын жарыққа шығарды [5, 6, 7].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, тәуелсіздік жылдарындағы тарихи ой-сананың дамуының үшінші кезеңі өте сәтті жүріп жатыр. Осыдан тура жарты мың жыл бұрын өмір сүрген тарихи тұлғаларымыз – Керей мен Жәнібек хандар, Қасым хан мен Хақназар хандар, Тәуекел мен Есім хандар, Жәңгір мен Тәуке хандар күні бүгінге қайтып келгендей. Оның бір көрінісіне бұл тұлғаларға көшелер беріліп, жас сәбилердің есімдері берілуде. Бұл да бір тарихи ой-сананың өсуінің көрінісі.

Қазіргі таңда қоғамдық тарихи ой-санамыздың дамуы «Мәңгілік Ел» идеясымен қатар дамуда. Болашақта Алтын Орданың – 800 жылдығы, Түрік қағанатының – 1500 жылдығы секілді ұлы мерекелер келе жатыр. Тарихи ой-сананың дамуы мемлекетіміздің бұл мерекелерді де лайықты атап өткеретініне сеніміміз мол.

Әдебиеттер

- 1 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995.
- 2 Койгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат», 1995. – 368 б.
- 3 Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы: «Санат», 1994.
- 4 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: «Санат», 1997.
- 5 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 520 бет.
- 6 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы – XVI ғ. алғашқы ширектері). – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 176 бет.
- 7 Кәрібаев Б. Қазақ хандары. Казахские ханы. Kazakn knans. – Алматы: «Сардар», 2015 ж. – 128 бет. (Қазақша, орысша, ағылшынша.)

References

- 1 Nurpejisoov K. Alash ham Alashorda. – Almaty, 1995.
- 2 Kojgeldiev M. Alash kozgalysy. – Almaty: «Sanat», 1995. – 368 b.
- 3 Omarbekov T. Zobalan. – Almaty: «Sanat», 1994.
- 4 Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakstan kasireti. – Almaty: «Sanat», 1997.
- 5 Karibaev B. Kazak handygynyn kurylu tarihy. – Almaty: «Sardar» baspa uji, 2015. – 520 bet.
- 6 Karibaev B. Kazak handygynyn kusheju (XV ғ. songy – XVI ғ. algashky shirekteri). – Almaty: «Sardar» baspa uji, 2015. – 176 bet.
- 7 Karibaev B. Kazak handary. Kazahskie hany. Kazakn knans. – Almaty: «Sardar», 2015 zh. – 128 bet. (Kazaksha, orysshа, agylshynsha.)